

СОЦІОЛОГО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ГАЛУЗЕВОЇ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

УДК 344.362

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-3-4.11>

Борисов Є.М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри військової підготовки
Одеського державного екологічного університету
ORCID: 0000-0002-2138-4862

ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОГО ФЛОТУ У РАНЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧІ

LEGAL REGULATION THE NAVAL ACTIVITIES IN THE EARLY MIDDLE AGES

У статті досліджено питання становлення нормативного регулювання військової діяльності на морі у період раннього середньовіччя. Проаналізовано відповідну морську практику Візантії та скандинавських країн. Висвітлено першоджерела у формі літературних пам'яток, написів, праць істориків і філософів відповідного періоду, а також їх відображення у роботах сучасних науковців. Констатовано відсутність уваги вітчизняних авторів до важливих, практично витребуваних аспектів історії держави та права.

Доведено наявність ретельного нормативного регулювання діяльності військового флоту у Візантії та констатовано обмеженість збережених нормативних актів зазначеного періоду. Вказано на розуміння значущості військового флоту як стратегічного засобу внутрішньої та зовнішньої політики Візантії, запозичення цієї державою римської та грецької концепції на застосування військово-морських сил, зокрема врахування творів грецьких істориків і праць римських авторів із військового мистецтва.

Висвітлено практику застосування візантійського флоту та підходи до його комплектування, забезпечення та структурного розподілу. Відзначено зростання значущості воєнного флоту порівняно із часами пізньої Античності, вказано на відмінності та спільні риси діяльності римського та візантійського флоту, на запозичення мусульманськими державами саме візантійських організаційних, управлінських і технічних підходів до розбудови військово-морських сил.

Відзначено підходи ромеїв до кораблебудування, уніфікації засобів ведення морської війни, спорядження кораблів і їх комплектації екіпажами. Висвітлено загальні підходи того періоду до морської тактики та до управління флотом, зокрема у бойових умовах, доводиться важливість у цих питаннях такого джерела, як «Тактика» Льва VI Мудрого X ст. Доведено відсутність виявлених джерел регламентації діяльності морських сил руських князів, досліджено практику організації морських походів вікінгів як очевидно подібний за нормативним змістом механізм.

Зроблено висновок про те, що регулювання військово-морської діяльності стародавніх скандинавів втілювалося насамперед у формі звичаїв і сталої практики, а не писаних законів, водночас узагальнено широке коло писемних літературних джерел, із яких впливає зміст такої діяльності вікінгів та основні форми її регулювання.

Ключові слова: військово-морські сили, вікінги, Візантія, історія флоту, військово-морське право, військово-морська доктрина, військово-морська стратегія.

This article examines the formation of normative regulation of military (naval) activities at sea in the Early Middle Ages. Relevant maritime practice of Byzantium and Scandinavian countries is analyzed. The original sources in the form of literary monuments, inscriptions, works of historians and philosophers of the relevant ages, as well as their reflection in the works of modern scientists are covered. Article states the lack of attention of domestic authors to the relevant important, practically demanded aspects of the history of the state and law.

Author proves the existence of detailed normative regulation of the activity of the navy in Byzantium and at the same time he points on the limitation of the preserved normative acts of the specified period. The understanding of the importance of the navy as a strategic means of domestic and foreign policy of Byzantium is pointed out and the article proves the usage of heritage of the Roman and Greek concepts for the use of naval forces, including works of Greek historians and works of Roman authors on martial arts.

The practices of application of the Byzantine fleet and approaches to its staffing, provision and structural distribution are covered in the article. The article marks the increase in the importance of the navy, comparing to the times of late antiquity, it indicates the differences and common features of the Roman and Byzantine

fleets. It is pointed out in the article that the Muslim states borrowed Byzantine organizational, managerial and technical approaches to the development of the navy.

The approaches of the Byzantium to shipbuilding, unification of means of naval warfare, equipment of ships and their manning by crews are noted. The general approaches of that period to naval tactics and to fleet management, in particular in combat conditions, are highlighted, and the importance of such a source as "Tactics" of Leo VI the Wise is proved in these issues. The absence of the revealed sources of regulation of activity of naval forces of the Rus' princes is proved, and at the same time the practice of the organization of sea campaigns of Vikings, as obviously similar in the normative and organizational mechanisms, is investigated.

The regulation of naval activity of the ancient Scandinavians is indicated primarily in the form of customs and constant practice, rather than written laws, while generalizing a wide range of written literary sources from which follows the content of such Viking activity and the main forms of its practical regulation.

Key words: *Byzantine, history of navy, naval doctrine, naval forces, naval law, naval strategy, Vikings.*

Вступ. Правова регламентація діяльності військового флоту у Середньовіччі є важливим і витребуваним питанням сучасних історії держави та права, зокрема з урахуванням сучасних викликів. Вітчизняна історіографія як розвитку військово-морських сил, так і аспектів їх правового забезпечення залишається вкрай обмеженою. У такому контексті слід згадати лише окремі статті Г.А. Анцелевича та Б.В. Бабіна, вказати на відсутність окремих монографічних досліджень за цим напрямом. У західних наукових школах ці питання підіймалися в окремих публікаціях істориків флоту, але насамперед щодо конкретних першоджерел або певних історичних подій, а еволюція відповідного регулювання військово-морських сил у таких роботах системно не висвітлювалася.

Метою статті слід визначити окреслення змісту й еволюції правової регламентації військово-морської діяльності у ранньому Середньовіччі на прикладі Візантії (Держави ромеїв) і практики держав і народів Скандинавії. Для досягнення поставленої мети слід визначитися з розвитком історичної думки, оцінити значення відповідних праць і першоджерел для розвитку військово-морського права. Уявлення про стан відповідного нормативного забезпечення можна отримати через літературні та філософські твори, а також трактати з питань державного управління та військової тактики. Отже, у цій статті використано системний, історико-правовий і порівняльний методи.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи морські війни середини першого тисячоріччя н.е., Сальваторе Козетіно констатує, що, попри поступову деградацію військових флотів римлян, у V ст. імперія ще була здатна надсилати флоти у Середземномор'я. Він наводить приклад флотилій Юстиніана із 500 суден, 92 з яких були військовими кораблями, у війнах проти вандалів, і приклади морських битв у рамках Готських війн, коли кількість суден із кожного боку дорівнювала 40–50, але вказаним автором констатується як небажання тодішнього командування проводити власне морські операції, так і міцне ув'язування їх, у разі проведення, із потребами сухопутної армії ромеїв [7, с. 5].

Період трансформації Римської держави у Візантію призвів до певного зростання практичної значущості морської війни у регіоні, насамперед у вимірі протистояння ромеїв із персами й арабами. Тоді із V ст. н.е. основним бойовим кораблем ромеїв став дромон із одним рядом весел. Поступово інтенсивність морських операцій зростала, дромони стали більшими (команда поступово зростала від 20–50 до 160–200 осіб) і могли мати два ряди весел, причому від тактики таранів дромони конструктивно не містили. Мусульманські тогочасні судна мали подібні до дромонів риси конструкції та порядок використання, але традиційно були дещо крупнішими. Судна такого типу могли перевозити як сухопутні війська, так і коней для проведення на суходолі кавалерійських операцій [4, с. 87].

Л. Пейн вказує на складну структуру та ієрархію ромейського флоту, яка має іншу якість порівняно з римською, описаною Веґецієм. Візантія успадкувала римський досвід формування постійних поселень моряків для організації берегової оборони, але запровадила у VII ст. флот каравісіанів, як стати вагомою військовою та політичною силою імперії. Морський флот ромеїв мав три рівня – імперський флот, що базувався у Константинополі, провінційні флоти, які оперували у регіонах, і три флоти, приписані до військово-морських фем (військових округ), командувачі яких підпорядковувалися особисто імператору. Провінційні флоти, котрі протидіяли насамперед піратам і набігам варварів, були підпорядковані флотам фем, але провінційні флоти забезпечувалися людьми, припасами та матеріалами за рахунок провінцій, а флоти фем забезпечувалися фемами. Егейська фема захищала від ворожих флотів Дарданелли, Самоська фема – південну частину Егейського моря, а Ківіреотська – Східне Середземномор'я [4, с. 89].

Примітно, що для флотів будувалися штучні гавані (неоріони) із доками, де кораблі споряджали та лагодили, неоріони також слугували арсеналами. Також у ролі арсеналів для флоту використовувалися верфі для будівництва бойових кораблів, ескарітиси. Флот кожної феми мав

один материковий та один острівний порт базування, порти провінційних флотів були розкидані по всьому Середземному морю. На флоті проходили службу вільно народжені громадяни, котрі отримували за це земельні наділи, а під час війни персонал флоту нарощувався за рахунок рекрутів і найманців, зокрема варягів і русичів [13, с. 60; 15, с. 190].

С. Козетіно вказує, що флот ромеїв мав власну градацію військових звань і чинів. Він відзначає статус дромонаріїв як членів екіпажу дромона, якими командував архонт, дромонарії були організовані у такі підрозділи, як нумерії, чисельність яких нині достовірно невідома. Водночас за відомостями Прокопія у 533 р. підрозділ флоту, задіяний проти вандалів, складався із 9–18 кораблів у кожній нумерії, на кожному судні екіпаж становив 20–30 власне моряків. У вказаному флоті Юстиніана зазначені 92 суто військові кораблі не займалися перевезеннями сухопутних військ та у випадку бойових дій покладалися лише на сили власного екіпажу, включаючи лучників [7, с. 5, 7].

Водночас Візантія, попри життєве значення морського флоту для її безпеки, зберегла грецьке, дещо зневажливе ставлення до флотських кадрів. Слово «судновласник» серед еліти ромеїв було на межі образи, а у списках посад імперії за ієрархією командувачі імперським флотом і флотом Ківіреотської феми ніколи не потрапляли до першої двадцятки, «командувачі Самоською й Егейською фемами були в самому низу» [4, с. 90]. Примітно, що основні супротивники ромеїв – мусульманські владарі – перейняли адміністративне ставлення до флоту у Візантії та так само ставилися до морської війни та до залучених у ній осіб доволі прохолодно, йменуючи в окремих текстах імамів моряків «істотами, що носяться по морю, як черв'яки на шматку дерева» [10, с. 91]. Втім, власне Коран забороняє ведення морської війни не містив, вказуючи, що «Аллах – Той, Хто підпорядкував вам море, щоб кораблі пливли по ньому по Його волі і щоб ви шукали Його милість; бути може, ви будете вдячні» [16, с. 83; 4, с. 92].

Досліджуючи тривале візантійсько-мусульманське протистояння на морі [12, с. 60], С. Козетіно пише, що основою тактики сторін була більше «боротьба між людьми, ніж між кораблями», коли вирішальне питання морського бою робив абордаж. Водночас цей автор наводить думку візантійського історика Феофана, за якою імператор Констанц програв у VII ст. ключову морську битву мусульманам через нехтування ним потребою вишикувати флот у належний для бою порядок. Примітно, що після цієї поразки у імперії були запроваджені «нечувані раніше» податки на військовий флот, через який «жінки відбиралися у чоловіків, діти у батьків» та «усі втратили надію в житті» [7, с. 9; 18, с. 44].

Хоча морське право було узагальнене саме у ті часи, у Родоському морському законі й у «Трактаті про оренду суден та права сторін» IX ст., ці акти не приділяли уваги питанням військово-морської активності, оминаючи навіть традиційні для майбутніх періодів аспекти правового регулювання каперства, призив тощо. Усі питання військового флоту, як і в римський період, систематизувалися у трактатах про військову справу, які, спираючись на грецькі та римські «першоджерела», ставали дедалі більш відірваними від реальності флотських дій. Прикладом у них описувалася тактика таранів, котра практично не застосовувалася флотом ромеїв [4, с. 102; 15, с. 56].

Водночас винайдення «ромейського вогню» як засобу війни на морі призвело до певного адміністративного реагування. У керівництві імператора Костянтина VII «Про управління імперією», написаному в X ст., вказувалося, що будь-хто, який розголосить таємницю цієї зброї, буде позбавлений чинів, звань і «наданий анафемі на віки віків, будь він імператор, патріарх чи інша особа» [6, с. 117]. Втім, це не завадило арабам отримати відомості про зазначену зброю та не лише успішно її застосовувати, але й приписувати власним суднам обов'язково мати її на борту в особливих, небезпечних районах плавання, таких як Баб-ель-Мандебська протока, а також опрацьовувати засоби захисту від «ромейського вогню» [4, с. 100].

Водночас не можна стверджувати, що загальною питання морської війни були поза увагою влади держави ромеїв. Вони підіймалися, зокрема, у «Стратегіконі» Маврикія, що датується початком VII ст. (але з акцентом на веденні бойових дій на річках) [9] та у книзі Флавія Арріана «Тактичне мистецтво». Із VI ст. у літературі ромеїв окремо виділяються навмахії – трактати про морську війну, а французький текстолог А. Ден серед п'яти жанрів візантійської воєнної літератури виокремив і роботи з морської війни [1, с. 17]. Сучасні дослідники серед іншого аналізували ймовірне авторство анонімного візантійського трактату «Про війну на морі», датованого орієнтовно 950 р., та встановили, що у ньому використано праці Гомера, Фулідіда, твори філологів («Ономастікон» Юрія Поллукса II ст. н.е. та «Лексикон» Ісіхія Олександрійського VI ст. н.е.), а також «Тактику» Льва VI Мудрого, завершену в 908 р. як єдине майже сучасне для автора джерело. Констатується, що трактат має не прикладний характер згідно з тематикою, а швише форму вправи для філології [3].

Втім, найбільш корисним джерелом для усвідомлення правового регулювання діяльності флоту є саме зазначена «Тактика» Льва VI Мудрого, що містить окремий розділ із питань морської війни. «Тактика» викладена у формі вказівок імператора умовному командувачу флотом (стратигу), й у ній констатується, що про

війну на морі «у стародавніх тактиках ми нічого не знайшли, але про яку ми прочитали в різних місцях і довідалися зі скромного досвіду наших часів, про що нам повідомили морські стратиги, котрі або самі здійснювали морські битви, або страждали від них» [2, с. 118].

Примітно що, хоча «Тактика» не посилається на працю Веґеція, можна простежити низку очевидних запозичень Льва VI з римського ставлення до питань воєнного флоту. У «Тактиці» основними воєнними суднами вважаються на «так звані трієри, що нині йменуються дромонами» із очевидним посиленням, всупереч реаліям суднобудування, на досвід Стародавньої Греції. У «Тактиці» містяться загальні поради командувачу флотом щодо оперування ним, а також вимоги до підготовки кораблів, підготовки екіпажів та управління в умовах бойових дій на морі.

Загальні приписи «Тактики» зобов'язують стратиґа «мати досвід морської війни й опанувати мистецтво бойових шиків, застосувати знання про рух повітряних мас і вітрів, про світло планет і знаки зірок, про явища, що викликаються сонцем і місяцем, знати точні ознаки зміни сезонів року, щоб, володіючи досвідом у цьому, ти в зимовий час почувався у морі надійно і безпечно». Із цього щонайменш впливає відмінність ромейського, практичного флоту від римського, який взимку бездіяв, адже потреб його застосування у несприятливі сезони просто не було. Примітно, що, хоча заборон на застосування флоту у певний сезон «Тактика» не містить, вона надає поради не робити «небезпечні плавання» з одночасним застереженням про те, що, «якщо знаки небесних світил сприятливі», то «за таких умов похід можливий» [2, с. 120].

У «Тактиці» загалом багато йдеться про «морського супротивника» та немає спроб применшити його безпеку, серед практичних ворогів прямо йменуються дві основні загрози – «сарацини», тобто флоту мусульманських держав, і «північні скіфи», тобто давньослов'янські племена. «Тактика» надає вказівки щодо тимчасового базування флоту біля власних чи ворожих земель (із заборонаю утисків власного населення), включаючи питання забезпечення пильності та боєздатності [2, с. 121].

Проти ворогів «Тактика» приписує застосувати «неочікувані напади та інші оманливі заходи», водночас її автор постійно застерігає командувача флотом від ініціювання морської битви без «великої необхідності», адже «у долі й у війни, як відомо, багато суперечностей і мінливості», навіть за умов «коли ти упевнений у чисельній перевазі власних дромонів». Водночас у цьому трактаті міститься теза, подібна до приписів Веґеція [8, с. 100], за якою «вступати у морський бій із ворогами слід тоді, коли їм трапиться зазанати аварії корабля, коли вони будуть розгублені й ослаблені штормом, або

коли вдасться підпалити їх кораблі, підступивши вночі, або коли вони висадилися на берег, або коли випаде інша добра нагода і ти сам вирішиш зробити напад» [2, с. 124].

Також Лев VI застерігає, що «є й інші прийоми, придумані стародавніми для ведення морської війни, а також і такі, які можуть бути ще придумані, але ми утримаємося писати про них у цій книзі», але насправді такі заяви швидше маскують відсутність продуманої та вдалої морської доктрини та тактики, що впливає і на регулювання державою діяльності військового флоту. Втім, у «Тактиці» згадуються шиківання суден у лінію та півколом, передбачаються можливості розподілу флоту на окремі оперативні групи кораблів, зокрема для організації засідок та оманливої «втечі» тощо [2, с. 122].

Також у «Тактиці» містяться поради до матеріалів будівництва дромонів, вказівки про потребу забезпечення усього обладнання корабля (блоків, щогл, лопатей тощо) у подвійній кількості від потреби та про необхідність наявності «майстра-кораблебудівельника», але не уточнюється, на яку кількість суден він потрібний. Крім того, «Тактика» надає поради з облаштування дромону, наявності на ньому «сифону» для «роменського вогню», вежі для металевих знарядь («ксілокастрону»), щодо порядку та розташування лав для гребців, їх кількості разом зі стратіотами (бійцями зі складу екіпажу). Крім цих моряків, до екіпажу дромону має включатися наварх (капітан) і кентарх (помічник із бойової справи) та їх помічники, прапороносець, фахівець із застосування «сифону» й особа, котра відповідає за якорі і швартування.

Крім дромонів у флоті мали бути «малі дромони» чи галіє для сторожової та розвідувальної служби, а також судна для перевезення флотського майна, «щоб не обтяжувати ним дромони, особливо у воєнний час». «Тактика» спеціально зазначає, що ці допоміжні судна також мають бути озброєними та надає детальні вказівки щодо спорядження стратіотів на кораблях. Ведення власне морського бою зводиться Львом VI до метання всіляких знарядь, включаючи спеціальні стріли та навіть горщики зі зміями та негашеним вапном, спроб перегортати ворожі судна та заливати їх водою. Втім, «Тактика» визнає, що практично ведення бою зводиться насамперед до рукопашної під час абордажу власного або ворожого корабля [2, с. 124].

Також «Тактика» присвячує значну увагу управлінню флотом. Крім навархів (капітанів), на кожному дромоні стратіґ флоту має призначити окремо коміта на кожні три-п'ять дромонів, щоб вони «не рухалися безладно». Цей коміт має «інструктувати кожного з них» і разом із навархами «отримувати від стратега розпорядження та передавати підлеглим». Також у «Тактиці» стисло описується різниця у статусі командувачів імператорським флотом і флотами фем,

покладається відповідальність на стратига за тренування стратіотів на кораблях «різними способами», поодинці та групами, а також «тренувати дромони», щоб вони переміщувалися «узгоджено та повним складом у строю», щоб «не заважати один іншому під час руху», «як це часто буває». Такі навчання для кораблів мали охоплювати питання їх пересування й «організованої висадки» на сушу [2, с. 125].

«Тактика» приписує командувачу флоту «за день до бою обговорити з підлеглими архонтами, що потрібно зробити, і надалі дотримуватися того, що було визнано корисним на загальну думку; слід також наказати командуванню дромонів бути готовими до виконання узгоджених рішень». За умов різних думок архонтів «Тактика» залишає остаточне вирішення за командувачем і приписує стратигу вжити заходів із забезпечення його виконання за умов морського бою. Для цього приділено значну увагу організації зв'язку між дромонами у бойових умовах, зокрема із застосуванням сигнальних вимпелів і прапорів, забезпеченням через завчасні тренування зрозумілості команд, які надаються під час бою. Серед іншого передбачено можливість застосування під час бою посильних суден для передачі вказівок командувача [2, с. 125].

Щодо зазначених питань у «Тактиці» вказано буквально так: «За подачі сигналу за допомогою прапора слід або встановити його прямо, або схилити його вправо та вліво, або повертати назад у вихідне положення, або розмахувати ним, або піднімати, або опускати, або зовсім прибирати, або переміщати, або змінювати його, поміщаючи на його вершині певні видимі відмінності, або міняти його форму або колір». Як додає у цьому трактаті з питань сигналів Лев VI, «твій обов'язок, стратиг, полягає у тому, щоб всі ці сигнали пройшли випробування, щоб все архонти, які тобі підпорядковані та які командуєть дромонами, мали надійний досвід у використанні цих сигналів, щоб вони знали, коли та як кожен із них застосовується та не допускали помилок, щоб під час бою, заздалегідь пройшовши гарну практику, вони були готові правильно їх зрозуміти і діяти так, як вони цього вимагають» [2, с. 126].

Крім того, «Тактика» надає приписи з особливого облаштування флагманського дромону командувача (памфілу) та дромонів інших архонтів, зокрема щодо комплектування їх екіпажів. Щодо тактичних порад твір Льва VI підсумовує, що стратигу «слід привести до ладу все, що ти визнаєш корисним для майбутнього виступу в похід: дромони, стратіотів на них, зброю, продовольство, а також інше майно на інших кораблях – їх як обоз тобі слід розставити у надійних місцях, де обстановка змусить тебе вступити в бій; таким чином, тобі слід відходити в похід повністю підготовленим». Втім, «Тактика» констатує неможливість повного прорахунку усіх ситуацій, адже «людський розум багатогран-

ний, і неможливо досягнути все майбутнє в цих бойових побудовах, все заздалегідь передбачити та викласти». Водночас трактат приписує командувачу флоту вживати максимально можливих розвідувальних заходів щодо вивідання стану справ у супротивника [2, с. 127].

Варто вказати, що «Тактика» перша серед виявлених джерел приділяє значну увагу морально-психологічній роботі з екіпажами суден. Твір містить максимально реалістичні оцінки психологічних якостей моряків військового флоту та навіть рекомендує «давати бій не поблизу власних володінь, у яких стратіоти сподіваються сховатися, рятуючи власні життя, але краще поблизу ворожих володінь, звідки вороги, сподіваючись на порятунок, матимуть надію на втечу у свою землю після битви, адже стратіот, відчуючи страх перед військовою долею, яка йому випадає, завжди сподівається на порятунок втечею: для нього немає нічого кращого, ніж якнайшвидше позбутися зброї; мало хто під час битви вважатиме за краще загинути, ніж ганебно втікати – чи йдеться про варварів або ж про ромеїв» [2, с. 129].

Тим не менше «Тактика» пропонує командувачеві флоту цілий комплекс заходів для мінімізації бажання членів екіпажів «ганебно тікати». Для цього трактат приписує стратигу забезпечити стратіотів усім необхідним, стежити, щоб архонти не чинили будь-яких несправедливостей, не отримували від моряків хабарів, включаючи «звичайні підношення», адже, додає Лев VI, «що слід казати про твою гідність, якщо у них буде розумі не те, що має бути, якщо ти нічого не роби-тимеш, поки не отримаєш підношення від підлеглого». Також «Тактика» приписувала потребу командувачеві у будь-який момент знати настрої стан та «інші показники мужності» стратіотів, адже «слід укомплектувати повністю підготовлені дромони мужніми стратіотами, здатними до бою, наповненими твердим духом, навченими і натренованими» ц «усі маса дромонів безсильна якщо стратіоти на них позбавлені мужності» [2, с. 131].

Для забезпечення належного морального духу екіпажів «Тактика» пропонує цілий комплекс заходів – урочисте висвячення дромонів через богослужіння, проведення спільних молитов, промову командувача до архонтів і до війська, зачитування зібраним стратіотам про перспективи їх покарань за порушення військових правил. Також трактат приписує командувачеві за закінченням бойових дій «розподіляти здобич» між стратіотами, «проявити до них увагу і прихильність, організувати на їхню честь урочистий бенкет» тощо, а також зобов'язує командувача бути моральним прикладом для підлеглих «не на словах, а на справі», проявляючи «рішучість, стійкість і незворушність» [2, с. 133].

Утім, в іншому фрагменті автор «Тактики» прямо визнає обмеженість дії власних порад, констатує, що, «якщо трапиться так, що оби-

дві сторони будуть битися героїчно, перевага буде у тих, яких більше». Крім того, «успіх на війні визначають не кількість кораблів, не їхні розміри і не те, скільки на них знаходиться мужніх, сильних і сміливих бійців, готових битися з ворогами, а насамперед те, чи мають вони завдяки моральній чистоті та праведності свого життя Божественне благовоління і захист», залишаючи таким чином у військово-морській справі місце для релігійного фаталізму [2, с. 135].

Примітно, що саме у період написання «Тактики» Візантія укладала договори з руськими князями 911, 944 та 971 рр., тексти яких були відображені у «Повісті временних літ» [5, с. 51–52]. Ці договори не згадували аспекти військової діяльності русів на морі, але містили згадку про військову службу окремих русів імператору, яка могла проходити й на ромейському флоті у періоди, коли він частково комплектувався за рахунок найманців. Також ці договори приписували русам не нападати та не знищувати кораблі ромеїв, що зазнали лиха та були викинутими морем на берег. Додамо, що власні письменні джерела Стародавньої Русі також не згадують про аспекти регламентації військових морських походів князів того періоду.

Втім, можна висловити гіпотезу, що військово-морська справа Стародавньої Русі мала подібну регламентацію до аналогічних занять народів Стародавньої Скандинавії через спільне у їхній історії та культурі того періоду. Військове мистецтво вікінгів V–XII ст. відображене у наявних джерелах, основними з яких є саги, воно зводилося до організації міжнародної морської торгівлі та морських набігів відносно невеликими суднами – дракарами та кноррами [20]. Ці судна могли використовуватися як для комерційної, так і для військової діяльності, але через морське домінування вікінгів битви на морі мали характер сутичок різних кораблів чи загонів самих скандинавів. Морська діяльність вікінгів була часто приватною ініціативою та часто мала характер скоріше піратства, ніж державної морської політики [14, с. 23].

Примітно, що така військова діяльність не відрізнялася за змістом від бою на суходолі, вікінги не практикували засоби знищення суден, у бою їх метою було захоплення ворожого корабля, що мав істотну матеріальну, а також духовну та навіть сакральну цінність. Корабель вікінгів зазвичай був у їх спільній власності, із чітко виділеними частками, а капітан (кормчий, *stýrimaðr*) мав значну або ключову частку власності судна, одгнак це не надавало капітану, як і його помічникові (*foggráðamaðr*) повної влади над кораблем, адже ключові питання вирішувалися загальними зборами екіпажу, де капітан був «першим серед рівних» [14, с. 24].

Хоча такі саги, як «Сага про Ейрика Рудого», «Сага про Хервьор і Хейдреке», «Книга про заняття земель» та інші надають нам багатий

фактичний матеріал щодо плавання та воєн вікінгів, питання морських битв, керування судном і схвалення рішень ці джерела описують скупо [20]. Ці художні твори, у яких бойовий корабель йменувався «вепром небес піщаної пустелі», не вказували джерела правил морських походів. Очевидно, що ці правила морської війни вікінгів ґрунтувалися насамперед на їхніх усних звичаях і практиці [14, с. 25].

Із саг випливає, що судном могла командувати й жінка-воїн, що до складу екіпажу включали як вільних осіб, так і рабів. Останні не мали права голосу під час схвалення рішень, але часто надавали поради щодо походу й управління судном. Примітно, що вікінги під час організації морських походів і схваленні ключових стратегічних і тактичних рішень віддавали значну увагу ворожінню, чаклунству, пізніше змішаних ними із християнською релігією [20]. Хоча збірки саг були зібрані у письмовій формі вже у XII–XIV ст., прикладом у Книзі Хаука Ерлендсона (*Haugsbók*), вони не вплинули на подальший розвиток європейських стратегії та тактики морської справи та відповідно не стали складовою частиною розвитку її спеціального нормативно-правового регулювання [14, с. 30].

Водночас тогочасні писані закони країн Скандинавії, такі як ісландські «Грага» (*Graaga*) [17] і «Йонсбок» (*Jónsbók*) [19] узагалі не приділяють спеціальної уваги питанням війни, зокрема морської, та регулюють лише окремі, суто комерційні аспекти морської торгівлі. Перший спеціальний норвезький закон із морських питань 1076 р., «*Farmanna loth*», також у тих фрагментах, які збереглися донині, регулював саме ключові аспекти морської торгівлі [11, с. 9].

Отже, можна дійти таких **висновків**. Практика регулювання військово-морської діяльності у ранньому Середньовіччі може бути дослідженою на прикладах Візантії та скандинавських країн із урахуванням першоджерел у формі літературних пам'яток, написів, праць істориків і філософів. У Візантії (Державі ромеїв) існувало ретельне нормативне регулювання діяльності військового флоту, влада держави мала розуміння значущості військового флоту як стратегічного засобу внутрішньої та зовнішньої політики та запозичувала римські та грецькі античні концепції застосування військово-морських сил, втілені у творах грецьких істориків і працях римських авторів із військового мистецтва.

Практика застосування візантійського флоту та підходи до його комплектування, забезпечення та структурного розподілу відображені у «Тактиці» Льва VI Мудрого X ст. Можна констатувати зростання у ранньому Середньовіччі значущості воєнного флоту порівняно із часами пізньої Античності, а також запозичення мусульманськими державами візантійських організаційних, управлінських і технічних підходів до розбудови військово-морських сил.

Нині немає джерел, які дозволяли б уточнити регламентацію діяльності морських сил руських князів того періоду. Регулювання військово-морської діяльності стародавніх скандинавів відбувалося насамперед у формі звичаїв і сталої практики, а не писаних законів, водночас широке коло

писемних літературних джерел дозволяє визначити зміст такої діяльності вікінгів та основні форми її регулювання. Питання впливу зазначеного регулювання на подальший розвиток правового забезпечення діяльності військово-морських сил потребує окремого дослідження.

Список використаних джерел:

1. Арриан Ф. Тактическое искусство. *Arriano y techn taktikh: Flavii Arriani ars tactica* / комм. А.К. Нефёдкина. Санкт-Петербург : Нестор-История, 2010. 286 с.
2. Лев VI Мудрый. Тактика Льва. *Leons imperatoris tactica* / изд. В.В. Кучма. Санкт-Петербург : Алетейя, 2012. 368 с.
3. Морозов М.А. Византийский интеллектуал эпохи византийского императора Константина Багрянородного: штрихи к портрету. URL: <https://phil.hse.ru/data/2014/04/11/1321115398/Морозов%20М.А.%20Византийский%20интеллектуал%20э.агрянородного%20штрихи%20к%20портрету.pdf>
4. Пейн Л. Море и цивилизация. *Мировая история в свете развития мореходства*. Москва : АСТ, 2017. 832 с.
5. Повесть временных лет / подгот. текста Д.С. Лихачева ; под ред. В.П. Адриановой-Перетц. Ч. 1. Ленинград : Изд-во Акад. наук СССР, 1950. 407 с.
6. Constantine VII Porphyrogenitus. *De Administrando Imperio* / ed. by Gyula Moravcsik, R.J.H. Jenkins. Washington : Dumbarton Oaks, 1967. 347 p.
7. Cosentino S. Constans II and the Byzantine navy. *Byzantinische Zeitschrift*. 2007. Bd. 100/2. URL: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/BYZS.2008.577/html>.
8. *De Re Militari* by Vegetius: Complete Official Edition / ed. by Harper-McLaughlin Adet. London : Concord, 2019. 122 p.
9. Dennis G.T. *Maurice's Stratégikon: Handbook of Byzantine Military Strategy*. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1984. 178 p.
10. Fahmy A.M. *Muslim Naval Organisation in the Eastern Mediterranean from the Seventh to the Tenth Century* A.D. Cairo : National Publication House, 1966. 204 p.
11. Frankot E. *Of Laws of Ships and Shipmen*. *Medieval Maritime Law and its Practice in Urban Northern Europe*. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2012. 223 p.
12. Gabrieli F. Greeks and Arabs in the Central Mediterranean Area. *Dumbarton Oaks Papers*. 1964. Vol. 18. P. 57–65.
13. Haldon J. Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations. *Dumbarton Oaks Papers*. 1993. Vol. 47. P. 1–67.
14. Jakobsson S. Hauksbók and Construction of an Icelandic World View. *Saga-Book. Viking Society for Northern Research*. London : University College, 2007. Vol. 31. P. 22–38.
15. Jeffreys E.M., Pryor J.H. *The Age of the Dromon: The Byzantine Navy ca 500–1204*. Leiden : Brill Academic Publishers, 2006. 832 p.
16. Khaldûn I.I. *The Muqaddimah: An Introduction to History* / ed. by N.J. Dawood. London : Princeton University Press, 2015. 512 p.
17. *Laws of Early Iceland: Gragas, the Codex Regius of Gragas, with Material from Other Manuscripts* / transl. by A. Dennis, P. Foote, R. Perkins. Winnipeg : University of Manitoba Press, 2006. 279 p.
18. Planhol X. de. *L'Islam et la mer: La mosquée et le matelot, VIIe–XXe siècle*. Paris : Perrin, 2000. 660 p.
19. Schulman J.K. *The Laws of Later Iceland: Jónsbók*. Saarbrücken : AQ-Verlag, 2010. 485 s.
20. Westphalen N. Viking Warfare, Ships and Medicine. *Original Research & Articles*. 2020. Vol. 28. № 4. URL: <https://jmvh.org/article/viking-warfare-ships-and-medicine/>.